

O'ZBEK TILIDA XULQ-ATVOR FE'LLARINING LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLARGA KO'RA TAVSIFI VA TIL SISTEMASIDAGI O'RNI

Ochilova Sanobar Narzullayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM o'qituvchisi

ОПИСАНИЕ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ ГЛАГОЛОВ В

УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ ПО ЛЕКСИКО-

СЕМАНТИЧЕСКИМ СВЯЗЯМ И ИХ МЕСТО В

ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

Очилова Санобар Нарзуллаевна

Преподаватель НТМ Экономико-педагогического

университета

DESCRIPTION OF BEHAVIORAL VERBS IN THE UZBEKI LANGUAGE ACCORDING TO LEXICAL- SEMANTIC RELATIONS AND THEIR PLACE IN THE LANGUAGE SYSTEM

Ochilova Sanobar Narzullayevna

Teacher of NTM, University of Economics and Pedagogy

E-mail:
sanobaroshilova@uma
il.uz
[https://orcid.org/0009-
0005-0203-0033](https://orcid.org/0009-0005-0203-0033)

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek tilida xulq-atvor fe'llarining leksik-semantik munosabatlarga ko'ra tavsifi va til sistemasidagi o'rni haqidagi ma'lumotlar tahlil qilingan.*

Tayanch so'zlar: *til, fe'l, leksik, semantik, tilshunoslik.*

Аннотация: *В данной статье анализируются сведения об описании поведенческих глаголов узбекского языка по лексико-семантическим отношениям и их месту в языковой системе.*

Ключевые слова: *язык, глагол, лексика, семантика, лингвистика.*

Abstract: *In this article, information about the description of behavioral verbs in the Uzbek language according to lexical-semantic relations and their place in the language system is analyzed.*

Key words: *language, verb, lexicon, semantics, linguistics.*

Kirish. So'nggi yillarda tilshunoslikning amaliy tarmoqlari leksikografiya va tarjima amaliyotini o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Milliy til targ'iboti, undan foydalanish samaradorligini oshirish, leksiksath imkoniyatlarini o'rganish, semantic tasniflash va tartibga solish, so'zlarning leksikografik talqini masalasio limlarni qiziqirtirmoqda. Tilning leksik sistemasi, ontologik tabiati, semantik ko'lamini namoyon qiluvchi izohli lug'atlar bu ish borasida beqiyos manba bo'lib, muhim tadqiq obyekti sifatida gavdalanadi. Zamonaviy o'zbek leksikografiyasida izohli lug'atni tizimlashtirish borasida katta yutuqlarga

erishilgan. Biroq tilga antropot sentrik nuqtai nazardan qaraganda lug'atlar ham xuddi til kabi doimiy takomillashtirilishi talab etiladi.

O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari, shu jumladan fe'l va uning ma'no turlari yuzasidan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, aynan xulq-atvor fe'llari tizimining semantic tuzilishini tadqiq qilish, til leksik sathidagi o'rni aniqlash, xulq-atvor fe'llaridagi ma'nodoshlik, ko'p ma'nolilik munosabatlariga oydinlik kiritish, leksikografik talqin qilish kabi qator muammolar maxsus tadqiq manbai bo'lmagan. Mazkur masalalarning, shuningdek, xulq-atvor fe'llarining

zamonaviy leksikografik tamoyillar asosidagi ilmiy tadqiqi ta'minlanmas ekan, ularni milliy til korpusida aks ettirish jarayoni to'laqonli bo'lmaydi. "Davlat tilining sofliqini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish, o'zbek tilidagi mavjud lug'atlar asosida uzluksiz ta'limning barcha turlari uchun o'quv lug'atlarini yaratish" kabilar dolzarb vazifadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyo tilshunosligida fe'ning semantic tahlili masalasida ko'plab ishlar amalga oshirilgan. Bu yo'nalishda, ayniqsa, I.Novitskaya, V.Gak, V.Zveginsev, I.Sentenberg va V.Prokopovlar ishlari diqqatga sazovor. O'zbek tilshunosligida fe'ning grammatik va semantic xususiyatlari haqida I.Qo'chqortoyev, R.Rasulov, A.Sadkamanidze, A.G'ulomov, A.Hojiyev, S.Muhamedovalar ishlarida batafsil to'xtalib o'tilgan.

O'zbek tilida fe'l tadqiqini uch yirik davrga ajratish mumkin. Dastlab, fe'ning grammatik kategoriyalari, shakily xususiyatlari an'anaviy tilshunoslik maktabi vakillari tomonidan o'rganildi. Masalan, A.Hojiyevva, A.G'ulomovlarning asosiy tadqiq obyekti sifatida fe'l hamda unga yondosh kategoriyalar gavdalanadi. Keyingi bosqichda fe'l strukturistlar tomonidan nutq bo'lagi sifatida sintagmatik xususiyatlariga urg'u bergan holda o'rganildi. Bunda fe'ning semantic va sintaktik valentligi masalasi dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. Fe'ning bevosita ma'no turlari va ularning o'zaro umumiy va farqli jihatlari asosan R.Rasulov monografiyalarida yetakchi mavzu bo'ldi. Biroq xulq-atvor semasiga ega fe'llar tadqiqi alohida ajratilmagan, ularning leksikografik talqini o'rganilmagan. Leksik-semantic guruh elementlari orasidagi semantic munosabatlar, kontekstual polisemiya masalalari tadqiq obyekti sifatida ilgari surilmagan, bu bo'shliqni to'ldirish actual muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Xulq-atvor fe'llarini o'zbek tilining izohli lug'atlarida berilishini o'rganish, takomillashtirish, ularni o'zbek tili milliy korpusida semantic tenglash, statistik, struktur, leksikografik xususiyatlarini aniqlash, mavzuiy-mazmuniy guruhlariga ajratishdan iborat. Insoniyat olamida umumbashariy lisoniy tasvir tillarni ifodalash imkoniyatlari va o'zaro aloqa vositasini anglatadi. Tilshunoslikda

tillarning ifoda shakllari va vositalari farqlansa ham mohiyat, mazmun umumiy bo'ladi degan xulosa mavjud. Biroq tillar o'zaro nafaqat qurilishi, balki belgilarning semantikasi, semiotikasiga ko'ra ham ajralib turadi. Bu tildagi leksik birliklarning semantic tahlilida yuzaga chiqib so'zlar milliy lisoniy tasvir elementi sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Odob, axloq normalari turli mintaqalarda milliy, madaniy, diniy tushunchalar negizida shakllanadi. Shuning uchun muayyan madaniy, diniy mushtaraklikka ega bo'lgan xalqlarda bu normalar umumiy jihatlarga ega bo'ladi. Biroq axloq va odob normalarini ifodalaydigan leksik birliklarni to'laqonli xususiy (milliy) lisoniy tasvir elementlari deb bo'lmaydi. Zero, bu kategoriyada butun insoniyat uchun birdek ma'no kasb etuvchi, umumiy mohiyatga ega leksik birliklar mavjud. Shu boisdan umuman boshqa tillar oilasiga mansub, farqli tizimga ega o'zbek tillarida umumiy semantic tarkibga, ma'no ko'lamiga ega xulq-atvor umumiy semali leksemalar kuzatiladi. Masalan, *soddalik, muloyimlik, ochiqlik, rostgo'ylik* kabi leksemalardir.

Jumladan, So'rashmoq, salomlashmoq, muloyimlashmoq, qo'pollashmoq, uyalmoq va boshqalar.

Mazkur so'zlarning umumiy semalari xulq-atvor, nutqiy faoliyat, muloqot jarayoni, ijobiy konnotatsiya, boshlanish stadiyasini ifodalasa, ularning hajmiy mutanosibligini ham alohida ta'kidlash lozim. Ushbu so'zlarning umumiy semalari xulq-atvor, nutqiy faoliyat, muloqot jarayoni, ijobiy konnotatsiya hamda uzviylik, va muomalaning o'zgarganligiga ishora bo'ladi.

O'zbek tillari semantic tizimida xulq-atvor fe'llarida ma'no ko'lam va qamroviga ko'ra ekvivalent fe'llar mavjud, ayrim hollarda ifoda shakllari farq qiladi.

Olamning lisoniy tasviri fandagi antroposentrik yondashuvlar natijasi o'laroq yuzaga kelgan kognitiv lingvistika, pragmalogvistika va lingvomadaniyatshunoslik kabi tarmoqlarni umumlashtiruvchi istiloh deyish mumkin. Tilni muloqot vositasi deb, tadqiq markaziga insonni qo'ygan holda o'rganish o'z ibtidosini sistem-struktur yondashuvdan oladi. Ushbu yangi tarmoqlar taraqqiy etib borar ekan, borliqni tizimli

o'rganish, undagi har bir elementning munosabatlari, rolini aniqlash ilm-fan uchun hali o'z dolzarbligini yo'qotmagan yondashuvdir. Sistem yondashuv turli fan tarmoqlarini uyg'unlashtiradi, xulosalarni umumlashtiradi.

Tilshunoslikda ham sistemaviy yondashuv taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilib til tizimini o'rganishdan tilning borliqdagi o'rni ijtimoiy ong, inson psixologiyasi, madaniyat, mantiq va falsafiy qarashlar bilan aloqasi, ularni o'zida akslantirish imkoniyatlarini aniqlash tomon harakatlanmoqda. Tilni tizim sifatida o'rganish o'tgan asr boshlarida shakllangan ta'limotdir [1].

Tadqiq obyekti bo'lgan xulq atvor fe'llari til tizimida o'z o'rniga va semantik, grammatik vazifalariga ega. Turli tizimli tillarda fe'lni asosan ikki yirik ma'no guruhiga ajratiladi. O'zbek tilida ham fe'llar ma'no dominantasiga ko'ra holat va harakat semalariga ajratilgan.

Holat semasi quyidagi fe'llarni o'z ichiga oladi:

a) *aqliy faoliyat fe'llari: o'ylamoq, tushunmoq;*

b) *hissiy-emotsional fe'llar: sevmok, nafratlanmoq;*

c) *davomli holat fe'llari: o'tirmok, yashamoq, yotmoq;*

d) *harakat natijasi bo'lgan holat fe'li: qizarmoq, shishmoq;*

e) *ijro holati fe'llari: qotmoq, to'xtamoq;*

f) *sezgi holati: junjikmoq, qizimoq;*

g) *malaka holati: yuksalmoq, erishmoq;*

h) *obrazli holat: qaynamok, huvillamoq.*

Harakat semasi quyidagi fe'llarni o'z ichiga oladi:

a) *jismoniy faoliyat fe'llari: sakramok, yugurmoq;*

b) *mexanik harakat fe'llari: aylanmoq, tebranmoq;*

c) *maishiy faoliyat fe'llari: tozalamoq, pishirmok, yemoq, parvarishlamok;*

Semantik tasnifning quyi pog'onalarida holat ham, harakat ham bir necha oraliq ma'no turlariga tasniflanadi: [2].

Oraliq ma'no turlari quyidagi fe'llarni o'z ichiga oladi. Ular:

a) *nutqiy faoliyat fe'llari: so'ramok, gaplashmoq;*

b) *biologik jarayon fe'llari: so'limok, gullamoq;*

c) *fiziologik fe'llar: kasallanmoq, tuzalmoq, istimalamoq*

d) ba'zan fe'llar harakat va holatga ajraladi deyilsa, boshqa adabiyotlarda harakat, holat va kazatuv fe'l turlari keltiriladi [3].

Tilning ma'no tasnifida muammoli jihatlar ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, nutqiy faoliyat fe'llari ayni qaysi ma'no turiga oidligi haqida xulosa qilish qiyin. Jumladan, inson yuz ifodasi, mimik harakatlar dinamikaning sustligi sabab holat turiga yaqin keladi. Bundan kelib chiqadiki, fe'llar holat va harakatdan tashqari yana oraliq ma'no turlariga bo'linadi. Xulq-atvor fe'llari guruhi tarkibida ham holat, harakat hamda oraliq ma'nolarini ifodalovchi leksemalar mavjud. Leksema ma'nosidagi dominant semalarni inobatga olib guruhning ma'no tasnifini quyidagi ko'rinishda shakllantirish mumkin.

Nutqiy xulq fe'llari muloqot jarayoniga oid, insonning muloqot jarayonida so'z tanlash, ovoz tembri kabi xususiyatlariga ishora qiluvchi leksemalar bo'ladi. Masalan: *salomlashmoq, tortishmoq, yarashmoq, xayrlashmoq, qo'pollashmoq, maqtamoq, muloyimlashmoq, baqirmok, aldamoq.* Nutq fe'llarining barchasi ham o'z semik tarkibida kishining xulq-atvoriga yaqqol ishora qilavermaydi. Xususan, *so'ramok, aytmok, gapirmok* kabi fe'llar uslubiy jihatdan neytral, ularning semik tarkibi xulqni subyektiv baholash uchun asos bo'la olmaydi. Shuning uchun tanlab olingan so'zlar uslubiy jihatdan yaqqol ijobiy yoki salbiy ifoda semasiga ega bo'lishi kerak.

Xatti-harakat xulqi fe'llari ham muloqot jarayonida yuzaga keluvchi harakatlarni qamraydi. Bu xatti-harakat xulqi fe'llari ham ijobiy hamda salbiy semalariga ko'ra o'zaro zidlashishi mumkin. Masalan, *quchoqlashmoq, ta'zim qilmoq, ko'maklashmoq, kulmoq, siltamoq, tabassum qilmoq, yig'lamoq* kabi fe'llar muloqot jarayonida kishi xulq-atvorini ochib beradigan noverbal xatti-harakatni ifodalaydi. Shu bilan birga bu fe'llar muloqot jarayonida so'zlovchining retsipientga

nisbatan munosabatini ham ko'rsatadi. Yuz ifodasi, mikrojestlar va boshqa noverbal muloqot vositalari nutq maqsadi, tomonlarning o'zaro munosabati, kishining tarbiya hamda o'zini tutish madaniyatiga) kabi faktorlarni qamrab oladi. Demak, bu fe'llar ham xuddi nutqiy xulq kabi kishi odobining tashqi, b) ko'zga yaqqol ko'rinadigan ko'ratkichi ekanligini ta'kidlash mumkin.

Axloq fe'li ma'no guruhi esa kishi odobining ichki namunasi, bu fe'llar ruhiy, ma'naviy va hissiy miqyosda bo'ladi, shuning uchun ularni botiniya) xulq-atvor fe'llari deb ta'riflash joiz. Masalan, *uyalmoq, hurmat qilmoq, kechirmoq, achinmoq, b) yumshamoq, qat'iylashmoq, ilhomlanmoq* kabi fe'llar hissiy, aqliy holat semalari vositasida kishining xulq-atvoriga yaqqol ishora qiladi. Bu xulq-atvor turlari kishi tashqi ko'rinishi, xatti-harakatida mutlaqo akslanmasligi yoki qizarish, titrash, hayrat yoki g'azab kabi yuz ifodalarida ko'zga tashlanishi mumkin.

Mana shu uch sema fe'lining lug'aviy ma'nosi tarkibida bo'lsa unda birlikni xulq-atvor fe'llari leksik semantic guruhida markaziy o'rinni egallaydi. Agar leksemdagi nutqiy xulq, xatti-harakat xulqi hamda axloq semalari faqat nutq kontekstida namoyon bo'lsa uni maydon periferiyasiga joylashtirish mumkin.

Demak, nutqiy xulq, xatti-harakat xulqi va axloq ma'no turlari qator fe'llarda uchraydi. Shuning uchun xulq-atvor fe'llarini bir necha ma'no turlari kesimida joylashgan, farqli semik guruhlariga tasniflangan leksemalarni birlashtirib turuvchi oraliq ma'no deb ta'riflaymiz. Fe'l ma'no tasnifida xulq-atvor fe'llarini quyidagicha joylashtirish mumkin:

Holat fe'llari: *uyalmoq, hurmat qilmoq, kechirmoq, afsuslanmoq;*

Harakat fe'llari: *ta'zim qilmoq, ko'maklashmoq, quchoqlashmoq;*

Oraliq fe'llar: *qo'pollashmoq, maqtamoq, muloyimlashmoq, baqirmoq.*

Holat fe'llarining ichki ma'no tasnifida xulq-atvor fe'llari quyidagi guruhlar tarkibiga kiradi. Ular: xulq-atvor semasiga ega holat fe'llari:

Hissiy holat: *kechirmoq, to'lqinlanmoq, g'azablanmoq.*

Aqliy faoliyat: *qat'iylashmoq, ilhomlanmoq.*

Harakat fe'llarining ichki ma'no tasnifida xulq-atvor fe'llari quyidagi guruhlar tarkibiga kiradi. Ular: Xulq-atvor semasiga ega harakat fe'llari:

Jismoniy harakat: *ta'zim qilmoq, ko'maklashmoq, quchoqlashmoq.*

Nutqiy faoliyat (qisman harakat fe'li): *qo'pollashmoq, maqtamoq, muloyimlashmoq, baqirmoq.*

Xulosa. Ushbu natijalar o'zbek tilining xulq-atvor fe'llari tizimini struktur, semantik, leksikografik aspektlarda o'rganishda nazariy manba vazifasini o'taydi. Shuningdek, turli sohalarida xulq-atvor fe'llari bo'yicha fundamental va innovatsion tadqiqotlarni olib borishda, fe'lni grammatik, semantik ko'rsatkichlariga ko'ra tizimlashtirish, tartibga solishda nazariy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Апресян Ю. Идеи и методы современной структурной лингвистики. [Краткий очерк], М., 1966.
2. Hojiyev A., "O'zbek tilining izohli lug'ati" 2 jildli lug'at, 1981.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili system leksikologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
4. Iskandarova, Sh. O'zbek tili leksikasini semantic maydon sifatida o'rganish (shaxs mikro maydoni). Filol. fanlari dokt. ... dis. avtoreferati. – Toshkent, 2005.
5. Rasulov R. O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi. – Toshkent, 2008. – 144b.
6. Elchayev Z. Xulq-atvor fe'llarining so'z turkumlari va til tizimidagi o'rni. Tamaddun nuri, Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal, 53-62 betlar, 2023-yil, 12-son.